

ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ՝ ԱՐԱԲԵՐԵՆ ՇԱԳՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՓՈՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ս. Ա. Միքայելյան

Բանալի բառեր՝ փոխառություն, ստուգաբանական վերլուծություն, լեզվական գործոններ, արտալեզվական գործոններ

Ցեղակից կամ ոչ ցեղակից լեզուների առնչությունների բնույթը դրսևորվում է նաև փոխառությունների միջոցով: Փոխառություններ կատարելը բնորոշ է աշխարհի բոլոր լեզուներին, նրանց պատմական զարգացման տարբեր փուլերում և պայմանավորված է արտալեզվական և լեզվական բազմաթիվ գործոններով:

Գիտական գրականության մեջ օտար բառերի փոխառման *արտալեզվական* հիմնական գործոններից է համարվում նոր, նախկինում այս կամ այն ժողովրդի մշակութային-քաղաքակրթական կյանքում բացակայող հասկացությունները, առարկաները, երևույթներն անվանելու անհրաժեշտությունը. բառը փոխառվում է այն անվանող առարկայի, հասկացության, երևույթի հետ միաժամանակ³⁶: Այս բառերն այլ կերպ անվանվում են *նոր հասկացություններ* նշանակող կողեր²: Մի լեզվից մյուսին բառերի փոխառման արտալեզվական հաջորդ գործոնը ժողովուրդների միջև առկա տնտեսական, քաղաքական, գիտամշակութային, կրոնական կապերի ազդեցությունն է: Հոգելեզվաբանությունը կարևորում է մեկ այլ՝ սոցիալ-հոգեբանական գործոնի ազդեցությունը, ըստ որի՝ օտար բառն առանձնանում է ոչ միայն տվյալ լեզվի համակարգում, այլ նաև խոսողի գիտակցության մեջ. նախ՝ օտար բառը հաճախ գրքային է, բացի այդ՝ անձանոթ ձևը իմաստի խորհրդավորության է հանգեցնում, որի հետևանքով էլ խոսքը, որում կան օտար բառեր, հաճախ «սոցիալապես ավելի հարգի է ընկալվում»³:

Փոխառություններ կատարելու *լեզվական* գործոններից է առարկայի, երևույթի, հասկացության մասնավորեցումը, հստակեցումը. այս նպատակով ավելի հաճախ փոխառվում են գիտատեխնիկական եզրեր և այնպիսի բառեր, որոնց ընդհանուր հասկացական համարժեքները հա-

¹ Տե՛ս *Л. Крысин*, Русское слово, своё и чужое. М., 2004, էջ 189:

² Տե՛ս *У. Вайнрайх*, Языковые контакты, К., 1979, էջ 83:

³ Տե՛ս *Л. Крысин*, նշվ. աշխ., էջ 190:

ճախ կան կամ կարող են լինել տվյալ լեզվում, սակայն ունեն իմաստային նրբերանգներ: Այս խմբի բառերն այլ կերպ անվանվում են ծանոթ հասկացությունների *տարբերակային կողեր*⁴:

Օտար բառերի փոխառման լեզվական մյուս գործոնի էությունն այն է, որ եթե անվանվող առարկան մեկ ամբողջություն է, ապա խոսողը հաճախ ջանում է այն անվանել մեկ բառով, այլ ոչ նկարագրական եղանակով՝ բառակապակցության միջոցով. տվյալ դեպքում լեզվում գործում է «խնայողության» կամ «նվազագույն ճիգի գործադրման» սկզբունքը (օրինակ՝ *սեյֆ* «չիրկիզվող պահարան»):

Վերոնշյալ դրույթների հաշվառումով արդի գրական հայերենում գործածվող արաբական մի շարք փոխառություններ դիտարկենք ըստ ձևաիմաստային և գործառութային պլանների:

1. Շախմատ: Արդի հայերենում կիրառություն ունեցող այս բառը «Միջին հայերենի բառարանում»⁵ վկայված չէ, քանի որ ավելի ուշ շրջանի փոխառություն է: Բառն արձանագրված չէ նաև Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում»⁶ և Գ.Զահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում»⁷: Առաջին ստուգաբանությունն ու բացատրությունը գտնում ենք Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում», ըստ որի՝ *շախմատ* բառը կազմված է պարսկ. *շախ* (šāh) «թագավոր» և պարսկ. *մաթ* (māt) «թագավորի պարտություն» բաղադրիչներից⁸: Հարկ է նշել սակայն, որ *մաթ* բառը ծագում է արաբ. māta բայարմատից, որի առաջին, հիմնական իմաստն է «մահանալ, շունչը փչել»⁹, բայիմաստի ընդլայնմամբ հետագայում ծեռք է բերել նաև «մատ անել (շախմատային խաղում)» իմաստը: Սեմական այս արմատը ծագում է արամ. māt «մահացած, պարտված» ձևից:

Որպես լեզվական համակարգի կենսունակ բառային միավոր՝ *շախմատ* բառով կազմած են մի շարք նոր բառեր՝ *շախմատային, շախմատիստ* (շախմատ խաղացող): Հայերենում շախմատին համարժեք *ճատրակ* բառն առավել սակավ գործածական է:

2. Ալկոհոլ: Արդի գրական հայերենում լայն կիրառություն ունեցող *ալկոհոլ* բառը վերոնշյալ բառարաններից վկայված է միայն Ստ.Մալ-

⁴ У. Вайнрайх, Языковые контакты, К., 1979, էջ 83:

⁵ Ռ. Ղազարյան և Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան (այսուհետև՝ՄՀԲ), Ե., 2009:

⁶ Հ. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ՀԱԲ), հ. 1-4, Ե., 1971-1979:

⁷ Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան (այսուհետև՝ՀՍԲ), Ե., 2010:

⁸ Տե՛ս Ստ.Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ՀԲԲ), հ. 3, Ե., 1944, էջ 492:

⁹ Տե՛ս X. Баранов, Большой арабско-русский словарь, т. 2, М. 2002:

խասյանցի ՀԲԲ-ում, ըստ որի այն ունի արաբական ծագում, հայտնի է դարձել ֆրանսերեն alcohol տարբերակի միջոցով և հայերենին անցել է ռուսերենի միջնորդությամբ¹⁰: Բառի արաբերեն սկզբնաձևը չի նշվում, այն է՝ al-kuhl, որն ունի «1.ծարիր, 2.աչքերը ներկելու ծարրաներկ, սև ներկ (сурьма)» իմաստները, որոնցով 13-րդ դ. մտել է լատիներենի մեջ: 16-րդ դ. այն կիրառվել է «գինու բնահյութ, մաքուր հյութ» իմաստներով: Բառի այժմյան իմաստն առաջին անգամ արձանագրվել է 18-րդ դ., Հ. Բեյլիի անգլիական բառարանում՝ al-kuhl «շատ մաքուր, կրկնաթորած սպիրտ»¹¹ ձևակերպմամբ: Այս իմաստով էլ բառն առայսօր կիրառվում է արևելյան և եվրոպական բազմաթիվ լեզուներում, հայերենին անցել է ռուսերենի միջնորդությամբ:

Հայերենում *ալկոհոլ* բառը կիրառվում է առավել ընդհանրական՝ «ոգելից խմիչք, ըմպելիք» իմաստով: Որպես հայերենի լեզվական համակարգի կենսունակ միավոր՝ բառը ենթարկվել է բառաբարդման և ածանցման՝ *ալկոհոլային*, *ալկոհոլամոլ*, *ալկոհոլաչափ*, *ալկոհոլացումն*, ինչպես նաև կազմվել է *ալկոհոլացնել* բայը:

3. *Օղի*: Հ.Աճառյանն իր ՀԱԲ-ում բառը բացատրում է որպես «ցքի, բարկ և ոգելից ըմպելի» (արդի հայերենում կիրառվում է «արաղ» իմաստով)¹²: Ներկայացնելով բառի հնարավոր ստուգաբանության մի շարք տարբերակներ և միմյանց հետ համեմատելով սլավոնագերմանական լեզուներում առկա բառաձևերը՝ Հ.Աճառյանը հղում է կատարում Պիկտեին, ըստ որի՝ այն ծագում է սանսկրիտի ali «ոգելից ըմպելիք» բառից: Հ.Աճառյանը, սակայն, բառը համարում է չստուգաբանված:

Արաբերենում ‘araq առաջին իմաստով նշանակում է «քրտինք կամ քրտնելը (որը տեղի է ունենում թորման ժամանակ)»: Բառիմաստի զարգացմամբ այն հետագայում ստացել է նաև «գինի, օղի» նշանակությունը և ավելի գործածական է այս իմաստով: Ռուսերենում այսօր էլ կիրառելի арақ բառը համարվում է եվրոպական լեզուներից, հավանաբար՝ ֆրանսերենի arack ձևից փոխառված, որն ունի արաբական ծագում¹³: Արաբերենի ‘araq բառին հնչմամբ ավելի մոտ հայերեն *արաղ* ձևը ավելի հաճախ գործածվում է հայերեն բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ արաբերենի q (ل) հնչյունը, չունենալով հայերեն համարժեքը, բարբառներում հաճախ փո-

¹⁰ Տե՛ս *Ստ.Մայիսսեանց*, ՀԲԲ, հ.1, Ե., 1944, էջ 18:

¹¹ Տե՛ս <http://arabistika.by/arabisms.html>:

¹² Տե՛ս *Հ.Աճառեան*, ՀԱԲ, հ. 4, Ե., 1979, էջ 613:

¹³ Տե՛ս *М.Фасмер*, Этимологический словарь русского языка, т. 1, М., 1986, էջ 82-83:

խարհնվում է *կ, դ, խ* հնչյուններով, ապա տարակույս չկա, որ *արաղ* ձևը ծագում է արաբ. ‘araq -ից: Ըստ ՄՀԲ-ի՝ *արաղ* բառը «գինի» իմաստով պարսկական փոխառություն է¹⁴: Պարսկերենում շատ են արաբերեն բառերը, ուստի այն հայերենին անցել է միջնորդավորված: Մեր կարծիքով, կարելի է դիտարկել նաև *օղի* և *արաղ* ձևերի միջև հնարավոր աղերսը:

4. *Տարա*: Արդի հայերենում այսօր գործածական *տարա* բառը ներառված է ՄՀԲ, ՀԱԲ, ՀՍԲ, ՀԲԲ: Բառն առկա է միայն Է.Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»¹⁵ ու «Օտար բառերի բառարանում»¹⁶ և բացատրվում է հետևյալ կերպ՝ «1.այն, ինչի մեջ պահվում կամ փոխադրվում է ապրանքը (պարկ, արկղ, ամաններ և այլն), 2.որևէ բան կշռելիս՝ ամանի քաշը, արա»: ՕԲԲ, ամենայն հավանականությամբ հետևելով Ս.Ֆասմերի ստուգաբանական բառարանին, համարում է, որ բառը իտալերեն *tara* ձևի համարժեքն է, որն իր հերթին ծագում է արաբերեն *tarḥ* «թափոն» բառից¹⁷: Մեր կարծիքով, սակայն, ճիշտ է բառի ստուգաբանությունը բխեցնել արաբերեն մեկ այլ՝ *tarḥa* ձևից, որի առաջին իմաստն է «ծածկոց, քող» և երկրորդ իմաստը՝ «տարա»¹⁸: Բառը հայերենին անցել է 20-րդ դ. ռուսերենի միջնորդությամբ: Արաբերեն սկզբնաձևում առկա է հնչյունն իր համարժեքը չունի վերոնշյալ լեզուներում. դրանով պիտի բացատրել փոխառված բոլոր ձևերում նրա անկունը:

5. *Հեքիաթ*: Ժամանակակից գրական արևելահայերենում կիրառվող այս բառը ՄՀԲ, ՀԱԲ-ում չկա: Բառի ստուգաբանությունն ու բացատրությունը տրվում է միայն ՀԲԲ-ում՝ որպես պարսկերենի *hikayet* ձևից կատարված փոխառություն՝ «1.ժողովրդական բանահյուսության տեսակ, 2.ստահող, անհավատալի պատմություն, լուր»: Հարկ է նշել սակայն, որ այն ծագում է արաբերենի *haka* «պատմել, խոսել» բայարմատից կազմված *hikayya* «պատմվածք, պատմություն» բառից: Բառի հոգնակի թվի ձևն է *hikayyāt*, իսկ խոսքի շղթայում ունի *hikayyat* հոլովված ձևը. վերջին տարբերակով այն պարսկերենի միջնորդությամբ անցել է հայերենին:

¹⁴ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Հ.Ավետիսյան, ՄՀԲ, Ե., 2009, էջ 84:

¹⁵ Է.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 1416:

¹⁶ Ա.Հայրապետյան, Օտար բառերի բառարան, (այսուհետև՝ ՕԲԲ) Ե., 2011, 643 էջ:

¹⁷ Տե՛ս Մ. Փասմեր, Этимологический словарь русского языка, т. 4, М., 1987, էջ 20: Ա. Հայրապետյան, ՕԲԲ, Ե., 2011, էջ 554:

¹⁸ X. Баранов, Большой арабско-русский словарь, т., 2, М., 2002, էջ 471:

Վերոհիշյալ բառերը, լինելով 20-րդ դ. հայերենին անցած միջնորդավորված փոխառություններ, ի տարբերություն էկզոտիզմների և օտարաբանությունների, աստիճանաբար դադարում կամ դադարել են որպես փոխառություններ գիտակցվելուց, դարձել են հայերեն լեզվահամակարգի բաղկացուցիչներ, բնիկ բառերի նմանությամբ ձևավորել են բառակազմական կառույցներ: Դա պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ հասկացությունները և երևույթները, որոնք նրանք անվանում են, ժամանակակից կյանքի բաղադրիչներ են:

С. А. Микаелян. О некоторых заимствованиях слов арабского происхождения в современном армянском языке. В данной статье рассматривается ряд заимствований арабского происхождения, которые активно употребляются в современном армянском языке. Эти слова (*ալկոհոլ* [alcohol], *օղի+տարա*, *տարա* [tara], *հեքիաթ*, *շախմատ* и т.д.) в основном заимствованы в 20-ом веке и либо отсутствуют в словарях, либо - подлежат этимологическому уточнению. Предлагаемые варианты и дополнения нужно иметь в виду во время составления армянского нового этимологического словаря.

Ключевые слова: заимствование, этимологический анализ, внутриязычные факторы, внешние факторы.

S. A. Mikaelyan. A Number of Borrowings of Arabic Origin in Modern Literary Armenian. The article examines a number of borrowings (*ալկոհոլ*, *օղի/տարա*, *տարա*, *հեքիաթ*, *շախմատ* etc.) of Arabic origin borrowed mainly in the 20th century and occurring in modern literary Armenian that are either non-included in the dictionaries or need etymological clarification. Suggested observations and additions can be considered when compiling a new etymological dictionary of Armenian.

Key words: borrowing, etymology of the word, linguistic factor, extra-linguistic factor.